

ЖИТТЯ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПРОФЕСОРА М.І. ДМИТРІЄВА (ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)*

Стаття присвячена життю і науковій діяльності Миколи Ізмаїловича Дмитрієва – видатного українського вченого в галузі фізичної географії, геоморфології, палеогеографії, геології; доктора географічних наук, професора, автора понад 50 наукових праць.

Ключові слова: Дмитрієв, географія, палеогеографія, геоморфологія, Сумська область.

М.І. Дмитрієв

Народився майбутній вчений Микола Ізмаїлович Дмитрієв 9 квітня 1886 року у селі Улянівка, тепер Білопільського району, на Сумщині. Гімназійне навчання він розпочав у Харкові, а закінчив – у Охтирці. В юнацькі роки увагу Миколи привертала ландшафти долини Ворскли, околиць Охтирки, Харкова та інших місць України. Ще гімназистом він любив здійснювати екскурсії в ліс, на річку, де збирав цікаві експонати для колекцій. У 1906 р. М.І. Дмитрієв вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, яке закінчив в 1912р. У той час кафедру географії в університеті

очолював видатний учений-географ А.М. Краснов. Він і прищепив життєрадісному хлопцеві любов до географії, подорожей і досліджень.

Ще будучи студентом, у 1909р. М.І. Дмитрієв здійснив свою першу кругосвітню подорож. Спочатку він мандрував країнами Західної Європи, а в Альпах навіть зійшов на Монблан. Потім через Атлантичний океан прибув до Північної Америки, побував у США, відвідав Нью-Йорк, Сан-Франциско та інші міста; згодом через Тихий океан і Гавайські острови, де познайомився з вулканами, дістався Японії, а звідти через Владивосток, Маньчжурію та Сибір повернувся до Харкова. По завершенню навчання М.І. Дмитрієв здійснив другу подорож, яка тривала у 1913-1914рр. Цього разу він відвідав Австралію, Нову Зеландію, Нову Гвінею, Китай, Японію і знову через Сибір повернувся до Харкова (рис. 1). У Новій Зеландії він спостерігав, як по-варварськи знищують шляхом випалювання первісні ліси, описав деякі озера, гейзери, сліди виверження вулкану Таравера. Наукові результати та враження від цих подорожей були опубліковані у кількох науково-популярних статтях („В голубых горах Австралии”, 1915; „В области гейзеров Новой Зеландии”, 1915).

* Автор щиро вдячний науковому співробітнику Інституту географії НАНУ В.В. Путренку за надані матеріали щодо життя та наукового доробку М.І. Дмитрієва.

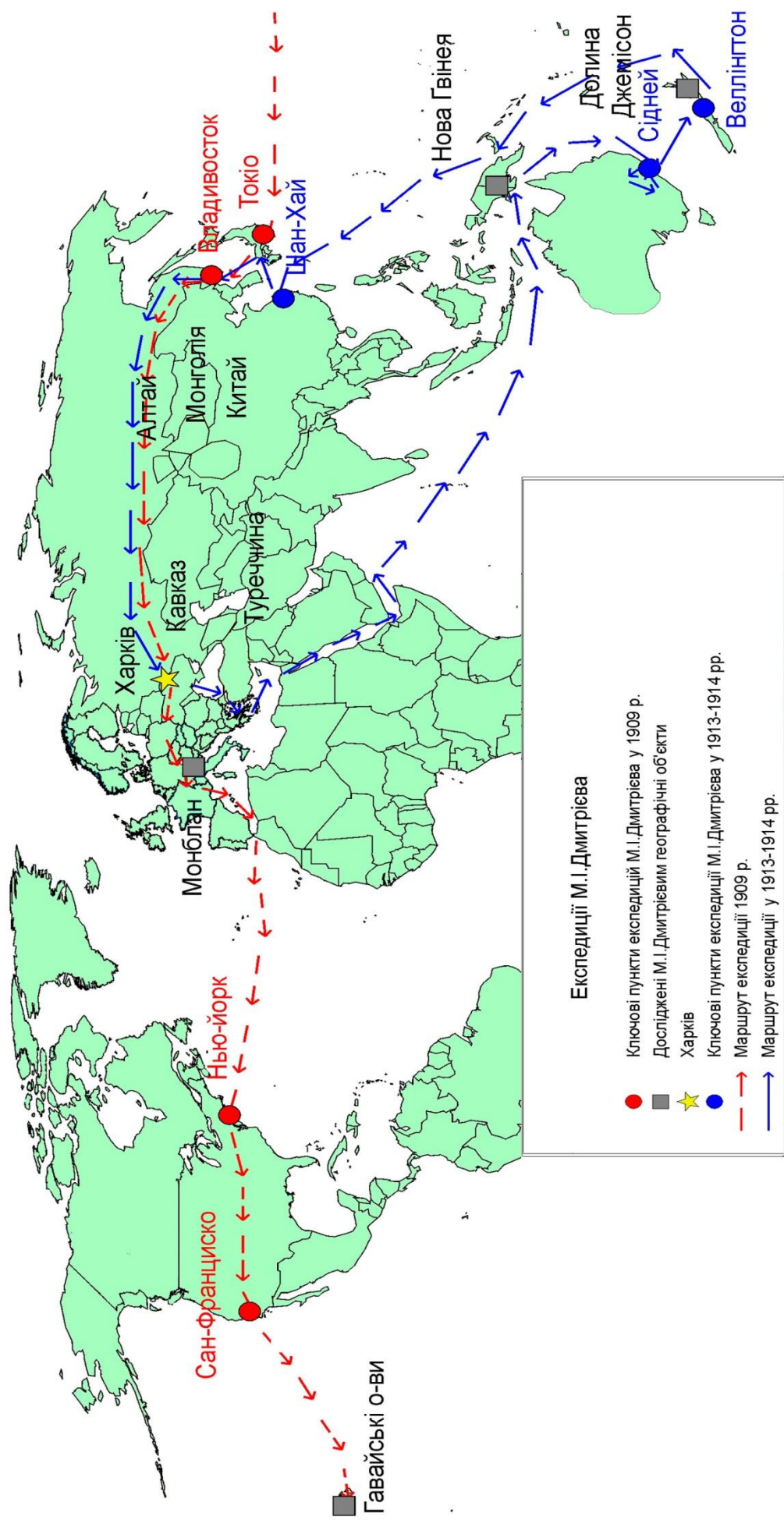

Рис. 1. Маршрути навколосвітніх подорожей М.І. Дмитрієва

Після другої подорожі М.І. Дмитрієв викладав географію в харківських гімназіях, де широко використовував матеріали своїх спостережень у зарубіжних країнах і одночасно цікавився питаннями геоморфології України. З 1916р. при кафедрі географії університету він почав підготовку до здобуття звання професора і одночасно читав лекції з фізичної географії. У 1920р. склав магістерський іспит і був затверджений радою Харківського державного університету (ХДУ) приват-доцентом, а у 1922р. отримав звання професора. Важка хвороба на 3 роки прикувала ученого до ліжка, але не зламала його завзятість до науки. Він продовжував займатися вивченням рельєфу УРСР і опублікував низку статей, присвячених питанням літології, стратиграфії і генезису лесових порід УРСР.

У 1926р. М.І. Дмитрієв описав величезну рівнинну площу на лівобережжі Дніпра, яку він вважав терасою, та наніс її карту як окремий природний район УРСР – район стародавньої тераси Дніпра („К вопросу о времени образования лесса на Украине”, 1926). У 1936 і 1937р. М.І.Дмитрієв виділив на лівобережжі середнього Дніпра шість терас („Про тераси середнього Дніпра”, 1936; „О количестве и возрасте террас среднего Днепра”, 1937) , включаючи заплавну, докладно розглянув їхній рельєф, геологічну будову і вік. Через деякий час на підставі дослідження долин Псла і Ворскли він виділив сьому терасу Дніпра, названу ним Остап'євською. М.І.Дмитрієв зробив значний внесок у вивчення річкових долин УРСР, яким присвятив близько десяти опублікованих робіт, картографував тераси річкових долин Дніпра та інших річок („Тераси правобережжя Псла між Балаклією і Прусівкою”, 1940).

Шість років (1928-1934) Микола Ізмаїлович керував сектором фізичної географії Українського науково-дослідного інституту географії і картографії. З 1930 по 1941 рік він працював у Науково-дослідному інституті геології при ХДУ, а у 1943-1948рр. очолював сектор геоморфології цього інституту. Одночасно він читав лекції з геоморфології УРСР у Харківському університеті і педагогічному інституті.

На основі видатних праць у галузі геоморфології та четвертинної геології України М.І. Дмитрієв у 1938р. був удостоєний наукового ступеня доктора географічних наук (*pro honoris*) без захисту дисертації. Це дуже надихнуло ученого, який не дивлячись на хворобу працює ще інтенсивніше, створюючи цілу низку наукових праць.

Після реєвакуації в 1945 році ХДУ з Кизил-Орди, кафедра фізичної географії була поділена на дві: загальної фізичної географії та картографії і регіональної фізичної географії. Останню й очолив М.І. Дмитрієв, керуючи нею

до 1957р. Цей період діяльності Миколи Ізмаїловича був досить плідним, а наукова тематика більш різноманітною.

Вчений був знавцем природи України, одним з найкрупніших спеціалістів з геоморфології і палеогеографії нашої держави. М.І. Дмитрієв досліджував еволюцію рельєфу території України („К палеогеографии Украинской ССР в эпоху максимального (днепровского) оледенения и в последнюю межледниковую эпоху”, 1952; „Формы рельефа и ландшафты УССР, связанные с оледенением”, 1955), на базі геологічної будови і рельєфу вперше здійснив її геоморфологічне районування („Географическое положение и орография Украины”, 1928; „Геоморфологическое расчленение Украины”, 1934). Він є автором перших узагальнень геоморфології території України – у 1936р. вийшов друком його геоморфологічний нарис „Рельеф УССР”. В цій книзі автор резюмував дані про рельєф республіки, розглянув історію розвитку рельєфу від найдавніших часів до наших днів. Особливу увагу М.І.Дмитрієв приділив чинникам четвертинного морфогенезу: роботі льоду, води, вітру, а також господарській діяльності людини. У 1938р. вийшла його „Геоморфология Украинского кристаллического массива”, а в 1958р. – „Рельеф Харьковской области”. У своїй головній роботі („Рельеф УССР” (геоморфологічний нарис). – Харків: Радянська школа, 1936. – 168 с.) М.І. Дмитрієв виділив і описав на території України 14 геоморфологічних районів.

М.І.Дмитрієв опублікував декілька важливих для геології України робіт зі стратиграфії льодовикових утворень. Перша з них, надрукована в 1940р., торкається питання про кількість моренних горизонтів в одному з опорних розрізів – Остап'євському пагорбі. Вчений вважав, що в області дніпровського льодовикового язика є тільки один моренний горизонт, який відноситься до дніпровського (риського) зледеніння, а вказівки ряду дослідників на наявність двох морен є результатом неправильного тлумачення описаних ними відслонень („К следам ледникового периода в Харьковской губернии”, 1915; „Межа розповсюдження наметків Дніпровського язика Скандинаво-Руської льодовикової поволоки”, 1928). Він вважав, що дніпровський і донський льодовикові язика – різновікові („О возрасте Днепровского оледенения”, 1950), вчений встановлює південну межу моренних відкладів антропогенового зледеніння на території України („Межа поширення морени й валунів на схід від Псла між Яреськами й Лютенькою”, 1935). М.І. Дмитрієв докладно описав льодовикові і водно-льодовикові форми рельєфу України („Форми поверхні України, витворені безпосередньо льодовиком”, 1930), вперше вивчив і закартував так звані мертві (прохідні) долини („Ледниковые долины области Днепровского оледенения и прилегающей к ней полосы”, 1940), які до нього майже не були вивчені. Походження їх він пояснював діяльністю льодовикових

вод та річок, що підгачуються льодовиком. М.І.Дмитрієв склав карту цих долин і звернув увагу на їх господарське значення.

М.І. Дмитрієв докладно вивчав антропогенні відклади України („Четвертичная система”, 1947). У 1937р. у роботі, присвяченій стратиграфії лесового покриву в середній Наддніпрянщині, він підкреслює ту обставину, що дніпровська морена безпосередньо перекривається і підстеляється не лесом, як стверджували інші дослідники, а флювіо- і озерногляціальними відкладами. Він обґрунтував походження, поширення і стратиграфію лесових порід („К вопросу о происхождении лёсса УССР”, 1952; „О стратиграфии лёссовых пород Среднепроя и соотношении лёссовых и моренных горизонтов”, 1957). Він вважав, що єдиної універсальної гіпотези, що пояснює походження всієї лесової товщі, немає і бути не може. Типовий лес має еолове походження, а лесовидні породи можуть утворитися в результаті різних процесів. Він вважав, що ці породи не слід об’єднувати під загальною назвою лес. Роботу М.І.Дмитрієва про лес високо оцінив у своїй рецензії академік В.А. Обручев.

Кілька статей Миколи Ізмаїловича присвячені історії геоморфологічного вивчення України і характеристиці діяльності окремих видатних вчених, що працювали в Харківському університеті („Выдающийся русский географ А.Н. Краснов”, 1952; „Вклад В.Ф. Леваковского и А.В. Гурова в геоморфологию УССР”, 1953; „Геоморфология в Харьковском университете”, 1955).

Ним були складені карта четвертинних відкладів, навчальна фізико-географічна карта УРСР (М 1:1000000) і геоморфологічна карти України, з яких остання призначена для включення в загальну геоморфологічну карту території СРСР, видану Інститутом географії АН СРСР. За його редакцією і при особистій участі були опубліковані кілька палеогеографічних карт, що характеризують плейстоцен нашої території в епоху максимального (дніпровського) зледеніння і в останню міжльодовикову епоху. Ці карти М.І.Дмитрієв склав за завданням інституту географії Академії Наук СРСР.

Професор М.І. Дмитрієв справедливо вважається одним з основоположників харківської школи геоморфологів. На жаль, деякі його роботи, наприклад, „Рельеф УССР (морфографический очерк)” залишилися рукописами. Передчасна смерть перешкодила ученому закінчити капітальну працю «Геоморфология УРСР» (в нових межах), над якою він працював протягом останніх років.

Микола Ізмаїлович керував фізико-географічними і геоморфологічними вишукуваннями в районі будівництва Каховського гідровузла („О геологическом строении Запорожской области”, 1957) і на території Харківського адміністративного економічного району.

Його роботи відрізняються великим, добре продуманим, вдало згрупованим фактичним матеріалом, чітким формулюванням висновків. Микола Ізмаїлович зневажав плагіаторів. Всі праці від першого до останнього рядка написані ним особисто. Він ніколи не привласнював тексту студентів і аспірантів, а якщо запозичив їх нові дані, то завжди суворо обумовлював це за загальноприйнятою формою, відзначаючи заслуги починаючих вчених. Він ніколи не підставляв своє прізвище у вигляді співавторства, завжди надаючи своїм учням консультаційну і редакційну допомогу безвідплатно.

М.І. Дмитрієв був активним учасником міжнародних, союзних, республіканських з'їздів, конгресів, конференцій і нарад, незмінним редактором збірника наукових праць географічного факультету ХДУ. Микола Ізмаїлович брав активну участь в організації Харківського відділу Географічного товариства СРСР, а 1947р. і до дня смерті очолював його, сприяючи популяризації географічних знань.

Всі, хто працював разом з Миколою Ізмаїловичем, пам'ятають його не тільки як солідного вченого, а й висококваліфікованого педагога, який жагуче любить свою спеціальність. До занять він завжди ретельно готувався, а тому його лекції відрізнялися глибоким науковим змістом. Слухачів вражала глибина ерудиції лектора, досконале знання фактів і літературних джерел. За своє життя він викладав „Загальну фізичну географію”, „Фізичну географію частин світу”, „Геоморфологію СРСР”, „Геоморфологію УРСР”, творчо розвиваючи різні наукові проблеми, чітко висловлюючи своє відношення до кожної з них. При оцінці знань студентів він був дуже вимогливим і справедливим. Він високо цінував наукову роботу студентів і охоче відвідував засідання студентських наукових гуртків. Протягом багатьох років Микола Ізмаїлович був беззмінним куратором географічного відділення, брав активну участь в підготовці і проведенні традиційних студентських наукових конференцій.

Немало праці вклав М.І. Дмитрієв у підготовку наукових кадрів через студентські наукові гуртки і аспірантуру. Десятки його аспірантів успішно захистили дисертації і працюють чи працювали в різних вузах країни. Творча атмосфера дискусії була типовою для аспірантського семінару, яким він керував. Він багато років був головою кваліфікаційної комісії географічного факультету ХДУ. Учений часто консультував працівників інших установ.

Помер М.І. Дмитрієв у Харкові 8 листопада 1957р.

Summary

A.A. Kornus. **The Life and Scientific Heritage of Prof. M.I. Dmytriev (the 125 Anniversary of His Birth).**

The article is devoted to a life and Nikolay Izmailovich Dmitriev's scientific activity - the outstanding Ukrainian scientist in the field of physical geography, geomorphology, paleogeography, geology; doctor of geographical sciences, professor, the author over 50 scientific jobs.

Key words: *Dmytriev, geography, paleogeography, geomorphology, Sumy Region.*

Корнус А.О. Життя і науковий доробок професора М.І. Дмитрієва (до 125-річчя з дня народження) / А.О. Корнус // Наукові записки Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. Географічні науки. – 2011. – Вип. 2. – С. 3-8.